

Morfologická forma a její význam¹

Keywords: form, grammar, linguodidactics, onomasiology, semasiology, Czech language textbooks for foreigners, meaning

Klíčová slova: forma, gramatika, lingvodidaktika, onomaziologie, sémaziologie, učebnice češtiny pro cizince, význam

Abstract

When language units are analysed the relation between the form and meaning is investigated. Looking at quality of the relation, linguists study if, and possibly also how, the semantic component is reflected in the formal realization. The relation between the form and meaning is arbitrary and conventional. Focusing on the quantitative aspect of relation between form and meaning, the ratio of a form to the number of its meanings is studied. One form may have several meanings. Some forms have the same or similar meaning, however they usually differ in frequency of use, style or there is a subtle semantic variation. There are two approaches: semasiological (which is predominant in description of Czech for foreigners) and onomasiological which offers new possibilities for the description of Czech grammar system.

Při rozboru jazykových jednotek se sleduje vztah mezi formou a mezi obsahem. Pokud jde o kvalitu daného vztahu, lingvisté zkoumají, zda, event. jakým způsobem se významová složka promítá do své formální realizace. Vztah mezi formou a významem je arbitrární a konvenční. Pokud jde o kvantitativní stránku vztahu forma – význam, sleduje se poměr mezi formou a počtem významových jednotek. Určitá forma může vyjadřovat více významů. Některé formy mají stejný nebo podobný význam, často se však liší frekvencí, stylem, významovými nuancemi. Popisuje se rozdíl mezi přístupem sémaziologickým (ten v popisu češtiny pro cizince dominuje) a onomaziologickým, který nabízí nové možnosti popisu mluvnického systému češtiny.

¹ Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q10, Jazyk v proměnách času, místa, kultury.

Při analýze jednotek znakového charakteru se sleduje vztah mezi jejich formou (*označující*) a významem (*označovaným*)². Důležitou součástí problematiky představuje kvalitativní a kvantitativní aspekt uvedené relace.

Pokud jde o kvalitativní dimenzi, zkoumá se, zda (event. jakým způsobem) se významová složka promítá do svého formálního ztvárnění. V mnoha případech tomu tak není, zmíněná relace má arbitrární podobu, vztah forma – význam je nahodilý, bez příčinné souvislosti. V jazycích je tedy pro tutéž skutečnost (týž denotát) odlišné pojmenování (*pes – dog – Hund – chien – sobaka*), které o její povaze (tedy o označovaném) nic relevantního nevypovídá³.

Vztah mezi formou a významem má současně povahu konvenční, je pro příslušné jazykové společenství závazný, ustálený, zažitý. V opačném případě by to pro úspěšnou komunikaci představovalo zásadní překážku. Národní jazyk se přejímá po předcích, není ovšem neměnný, stále týž. Naopak: jazyk se vyvíjí⁴, jeho podoba je však relativně ustálená. Celý proces připomíná postupně, dílčím způsobem se měnící kontinuum. Mathesius (1932) výstižně hovoří o pružné stabilitě jazyka. Zajímavou otázku pokroku v jazyce nastoluje Skalička (1960): spočívá ve směřování k jednoduchosti, pravidelnosti, či v tendenci ke složitosti, obtížnosti, stylové rozrůzněnosti a variantnosti?

² Vycházíme ze saussurovského (bilaterálního) pojetí, z jednoty formy a významu. V pojetí unilaterálním se znak chápe pouze jako forma (jde o zvukový/grafický útvar, který je v konvenčním vztahu s prvkem reality). Mezi vlastnosti jazykového znaku patří *materiální povaha* (napsání, vyslovení) *diskrétnost*, *stabilnost* (pevný tvar, rozsah), *lineárnost* (jednorozměrná podoba, začátek a konec), *přenosnost* v čase a prostoru, *sémantičnost* (účelnost, vztah k funkci a/nebo významu), *duálnost* (členění na figury, které znakový charakter nemají) a další, Čermák 2004, Erhart 1984. Z lingvodidaktického hlediska je významná jeho *naučitelnost*.

³ Odhlížíme od příbuznosti jazyků, srov. české *mléko*, slovenské *mlieko*, ruské *moloko* atd.

⁴ Máme na mysli jak různé tempo vývoje (odbobí stagnace, úpadku proti epochám vzestupu, rozvoje), tak odlišný rytmus a rozsah změn jazykových rovin: nejrychleji se vyvíjí rovina lexikální, na rovině zvukové (a grafické) i gramatické zaznamenáváme vývoj výrazně pomalejší a v omezenějším rozsahu.

Je třeba upozornit na rozdíl mezi arbitrárností⁵, která je součástí obecné teorie znaku, a (ne)motivovaností pojmenování spadající do lexikologie. Pojmenování se dělí na značková, nemotivovaná (*pes, bílý, mluvit*) a na odvozená, motivovaná (*pejsek, psíček, psi, psův; bělouš, běloba, vybělit; mluva, výmluvný, mluvněji, přemluvit, odmlouvat*). Ta v jazyce výraznou měrou převažují⁶. Kauzálnost, jistá strukturní motivace (Dolník 2009), se projevuje při flexi (*psa, psovi, psem, psi, psů; bílý, bílou, bělejší; (ne)mluví, mluvil, mluvil by, mluvi!, bude mluvit* aj.).

Co se kvantitativní stránky vztahu forma – význam týče, předmětem zájmu je poměr mezi formou a počtem významových jednotek, který nebývá jedna ku jedné.

Forma může na rovině mluvnické i lexikální⁷ vázat několik významů⁸: tvar *pána* vyjadřuje genitiv a akuzativ singuláru tvrdého životného maskulina, forma *mluví* třetí osobu singuláru a plurálu indikativu přítomnosti, je tvar třetí osoby singuláru indikativu přítomnosti slovesa *být* a současně akuzativ osobního zájmena *oni*.

V komunikaci se setkáváme s případy neutralizace, resp. s projevy příznakovosti (formě odpovídá určitý význam, např. tvar množného

⁵ Za výjimku jsou považována zvukomalebná citoslovce (*bum, cvak, žbluňk, prásk*). I to je problematické – tíž zvuk bývá zachycován odlišným, a přitom ustáleným způsobem: české *kikirikí* má paralelu v ruském *kukarěku*, francouzském *kokoriko*, anglickém *kokudáldlu* (*cock-a-doodle-do*) atd.

⁶ Hrbáček (1999, s. 46) upozorňuje, že i mnohá slova, která se zdají být nemotivovaná, jsou výsledkem motivovanosti: *stůl – stlát, medvěd – meduěd, strom – strmý* apod.

⁷ Hovoří se o homonymii (slova se stejnou zvukovou a/nebo grafickou podobou a odlišným, nepřibuzným významem: *kolej* z latinského *collegium* – ubytovací zařízení pro studenty versus *kolej* – od slova *kolo*, dráha pro vlak, tramvaj) a o polysémii založené na podobných významech v důsledku metafory (*jazyk* v ústech kontra *jazyk* u boty, *sněhové jazyky* na vozovce) nebo metonymie (*Čte Hrabala*).

⁸ Je zajímavé sledovat nekorespondenci formy a významu (náhrobní nápis *Odpočívaj v pokoji* nevyjadřuje rozkaz) či porušení jejich shody (*Ty kluku ušatá! Ty chlape líná!*), event. okrajové případy uplatnění (ne)životných koncovek (*Ledoborce pluly x Ledoborci pluli; Našel hřiba x hřib*).

čísla *studenti* plurál skutečně vyjadřuje) a bezpříznakovosti⁹ (forma má podle kontextu významy dva, event. více). Tvar jednotného čísla ve výpovědi *Studuje český jazyk* koresponduje s významem, ve výpovědi *Studuje český a německý jazyk* nikoliv, v ní tíž tvar vyjadřuje plurál. Bezpříznakovost činí jinojazyčným mluvčím značné potíže, především při studiu slovesného vidu. Forma imperfektiva *překládal* zachycuje děj, proces, nedosažení výsledku (*Ten text jsem překládal týden* – mluvčí text nepřeložil, byl příliš obtížný, dlouhý) stejně jako završení děje, rezultat: mluvčí poukazuje na náročnost své aktivity, jeho záměrem je získat větší honorář, více času na další překlad.

V jazyce dochází k četným případům, kdy určitý význam může být vyjádřen vícero variantními (konkurečními, synonymními) formami.

Některá formální vyjádření (morfologická i syntaktická)¹⁰ jsou rovnocenná, v podstatě volně zaměnitelná¹¹ (*po otcovu x otcově odjezdu; Řekl mu, ať to udělá x aby to udělal x že to má / musí udělat; těch lidí! x tolik lidí!; nech x nechej, neplač x neplakej, za války x během války; přes les x lesem*). Častěji se však variantní vyjádření liší: četností výskytu, stylovou charakteristikou, pozicí v rámci spisovné češtiny (*češu x češi x česám, rozumí x rozumějí, Angličané x Angličani, tři x třech, oblékl x obléknul, méně x míň, mou x moji knihu, shromážďte se x shromážděte se, i když x přestože x ač x ačkoliv x třebaže x byt*).

Odlišné může být jejich umístění na ose spisovnost – nespisovnost, event. i na rovině mluvenost – psanost (*před dvěma hodinami x dvou-*

⁹ Tato Jakobsonova teorie je známa i jako teorie binárních protikladů (Černý 1998).

¹⁰ Srov. *Počkám tu, až přijdeš x Počkám tu, dokud nepříjdeš; Po příjezdu zavolal x Když přijel, zavolal; Četla zajímavou knihu x Četla knihu, která byla zajímavá; Budu-li mít čas / Mít čas / Jestli (jestliže, pokud, když, pakliže) budu mít čas, půjdu do kina* atd.

¹¹ Někdy může být volná zaměnitelnost pouze zdánlivá: řekne-li se *Zavřeli ho za krádež*, má se na mysli postih, trest, následek nežádoucí činnosti, kdežto výpověď *Zavřeli ho pro krádež* vyjadřuje příčinu, důvod zatčení: zavřeli ho, neboť dotyčný kradl.

ma hodinama, koupili bychom x koupili bysme, román je přeložený x přeloženěj) i další rysy. Patří mezi ně nestejná míra zdvořilosti a důrazu (*Pište! Budete psát! Psát! Koukejte psát! Kdybyste raději psali... Tak píšeme, píšeme!*), archaizující ráz promluvy (*Neřekl ani slova, Mával na ni cosi volaje*), jiná míra expresivity (*Uhodil tuhý mráz x Uhodily tuhé mrazy*), intenzity děje (*Jezdila tam auta x Jezdilo tam auto za autem*) nebo kvantitativy (*Babička upekla buchty x napekla buchty x napekla buchty*).

Jindy jde o funkční využití jistých formálních omezení – při užití zvrátaného trpného rodu nelze vyjádřit původce děje, zůstává nepojmenován (*Včera o tom bylo rozhodnuto ministrem financí x Včera se o tom rozhodlo*).

V komunikaci nacházíme mezi variantními formami další rozdíly: mezi vazbou slovesa s lokálem (*Mluvíme o mostu*) a významem místním (*Stojíme na mostě*), mezi individualizací (*otcův dům*) a generalizací (*dům otce*) či životností a neživotností (*Čekáme na něho, pouze pro rod mužský životný x na něj, platí pro rod mužský životný i neživotný*)¹², mezi vlastností stálou (*Je zpěvák; Jsem zvědavý*) a přechodnou (*Je zpěvákem; Jsem zvědav, jak to dopadne*) atd.

Naznačili jsme, že je mluvnický systém¹³ češtiny mimořádně propracovaný¹⁴ a obtížný, a to i ve srovnání se slovanskými jazyky. Vyznačuje se velkým počtem deklinačních a konjugačních paradigmat, různými typy deklinace, značným množstvím nepravidelností a výjimek, bohatou variantností formálních prostředků (Hrdlička 2014).

¹² Někdy může jít o rozlišení sémantické: *na východě republiky x při východu slunce*, zaznamenáváme i četné další případy, kupř. *manželé* (manželský pár, muž a žena, event. ženatí muži) x *manželové* (pouze ženatí muži); *o Češích* (kolokviálně *o Čechách*) – o obyvatelích Čech x *o Čechách* (o území Čech), *o plechách* (*plech*) x *o pleších* (*pleš*), *o hrušce x o panu Hruškovi* atd.

¹³ Obdobnými rysy se vyznačuje také plán syntaktický, srov. otázku sémantických skladebních vztahů (predikace, determinace, koordinace, apozice) a jejich formálně-syntaktického vyjádření (hypotaxe: kongruence, rekce, adjunkce; parataxe).

¹⁴ U českého slovesa napočítáme 413 potenciálních tvarů (Hausenblas, Kuchař 1974, s. 375).

V zájmu jeho adekvátního osvojení je nutné hledat schůdná a účinná lingvodidaktická řešení.

Ke vztahu forma – význam se přistupuje i z perspektivy jejich vzájemného poměru, resp. pořadí¹⁵. Dostáváme se tím ke dvojici bá-zových protichůdných koncepcí popisu mluvnického systému: k přístupu sémaziologickému (postupuje se od formy k jejímu významu, zjišťuje se, kolik významů se váže na určitou formu, o jaké významy se jedná, v jakém jsou vztahu) a onomaziologickému¹⁶ (vychází se směrem opačným, od významu k jeho formálnímu ztvárnění, sleduje se, kolik forem jistý význam vyjadřuje, o které formy jde a jaké jsou mezi nimi relace).

Dříve než uvedeme charakteristiku oněch bipolárních konceptů, naznačíme rozdíly mezi pozicí rodilého a jinojazyčného mluvčího v procesu nabývání znalosti českého morfosyntaktického kódu.

Rodilý mluvčí získává v raném věku znalost češtiny osvojováním, intuitivní cestou, spontánně, kontaktem s rodilými mluvčími češtiny, nápodobou jejich mluvy, tedy bez učení se jazykovým pravidlům. V průběhu následného institucionálního vzdělávání u něho dochází k postupnému rozvíjení a prohlubování poznatků o jazyce, k jejich usouvztažňování, třídění. Dostává se mu poučení o pojmosloví, o formálním a funkčním tvarosloví prestižní variety¹⁷ (učí se méně frekventovaným tvarům, flexi zájmen *týž, jenž* a číslovek, tvoření příčestí trpného aj.), o syntaxi (větné členy¹⁸, typy souvětí, poměr mezi větami hlavními, druhy vět vedlejších).

¹⁵ V tomto případě je možný i přístup mezijazykový - hledání korespondencí, ale i substitucí tzv. neparalelních gramatických kategorií a jevů. Zmiňujeme v tomto smyslu slovanský slovesný vid a bohatý systém časů v jazycích románských, germánských aj., neexistenci členu určitého a neurčitého v češtině a jeho náhradou zájmenem ukazovacím (*ten*) a neurčným (*některý, nějaký*) apod.

¹⁶ Z prostorových důvodů zde neuvažujeme o dalších relevantních dichotomiích, o opozici deskripce – preskripce a indukce – dedukce.

¹⁷ Pochopitelně též o lexikálním, morfologickém a syntaktickém pravopise spisovné češtiny.

¹⁸ V této oblasti je ovšem nemálo problémových míst, kupř. poznávání významů příslovecných – zřetele (*V kráse nemá konkurenci. Ta země je bohatá na ropu.*) apod.

S významem morfologických prostředků větší potíže nemívá, i když nemusí vždy náležitě rozlišovat rozdíl mezi číslovkami souborovými (*dvoje prázdniny, troje dveře*) a druhovými (*dvoji prázdniny, trojí dveře*), základními (*čtyři roční období*) a úhrnnými (*čtvero ročních období*), nuancemi ve spojeních *Přijeli k nám o víkend* (čas *x na víkend* (úcel) atd.

Role jinojazyčného mluvčího bývá dosti odlišná. Může se češtině učit (i si ji osvojovat)¹⁹, což na něho klade mimořádné nároky. Slované mívají menší potíže s porozuměním (dochází však u nich k četným případům interference), Neslované, zejména mimoevropští, s typologicky odlišnou mateřtinou, potřebují oporu ve srozumitelných a explicitních návodech přibližujících nejen stránku formální, ale také řečovou (význam, funkci forem v textu). Ty v učebnicích mnohdy chybí nebo jsou nedostačující (Hrdlička 2009). Převažuje v nich orientace na stránku formální do té míry, až přerůstá ve formalismus – cizinec se kupř. naučí, že po předložce *do* následuje jméno v genitivu, zpravidla však netuší, v kterých kontextech a významech ji má použít.

V popisech mluvnického systému češtiny měl doposud monopolní postavení přístup sémaziologický. Nepochybně proto, že je významová dimenze (funkce) gramatických kategorií a jevů rodilému mluvčímu zřejmá; potíže mu činí především osvojování kodifikovaných tvarů prestižní variety národního jazyka. Roli jistě sehrává i tradice, určitá lingvistická a lingvodidaktická setrvačnost, stejně jako skutečnost, že jsou gramatické kategorie z tohoto zorného úhlu na první pohled snadněji uchopitelné, jejich kontury jsou zřetelně vymezené, zdají se být jednoznačnější, konkrétnější (srov. uplatnění nepoměrně amorfnější sémantiky při popisu systému českých pádů).

Domníváme se, že by řešení stávající situace mohl účinně napomoci přístup onomaziologický, resp. podstatně vyváženější²⁰ a rovno-

¹⁹ Pro zjednodušení odhlížíme od některých relevantních faktorů, od skutečnosti, zda se jedná o Slovana, či Neslovana, o mateřtinu indoevropskou, nebo neindoevropskou, o učení se v zahraničí, nebo v autentickém cizojazyčném prostředí apod.

²⁰ Chceme v této souvislosti zdůraznit nutnost koexistence obou přístupů. V počátečních fázích nabývání znalosti jinojazyčného kódu hraje sice důležitější roli stránka

právnější zastoupení obou koncepcí. To ostatně navrhuje Dolník (1993), který uvažuje o globálně pojímané modifikované lingvistické gramatice, pro niž by byl příznačný popis formální, formálně-sémantický, sémantický i sémanticko-formální.

V cizojazyčné výuce je podle našeho soudu nosné vycházet od obdobných (relativně společných) významů, od jazykových univerzálií (hloubkových struktur), tedy od momentů, které jazyky spojují, a směřovat k jejich nekonečně pestrému a různorodému kaleidoskopu formálních (morfosyntaktických) realizací v jednotlivých jazykových kódech. Dolník komentuje situaci slovy:

Univerzálna gramatika ako systém princípov je teda obsahom geneticky určenej jazykovej schopnosti a gramatika istého prirodzeného jazyka parametrickou exemplifikáciou týchto princípov. Pravidlá gramatiky jednotlivých jazykov sú odvodené z univerzálnych princípov (Dolník 2009, s. 199).

Bezpochyby by se tak vytvořil patřičný prostor pro přehlednou prezentaci konkurenčních forem vyjádření. Daný koncept by v daleko větší míře bral v potaz onu zanedbávanou dimenzi řečovou, poskytoval by též současně náležitou oporu pro popis a výklad tzv. neparalelních gramatických kategorií a jevů (Hrdlička 2008).

V oblasti češtiny jako nemateřského jazyka je, bohužel, z této perspektivy případné hovořit o poli neoraném. Věříme však, že se situace začne v dohledné době měnit k lepšímu.

Literatura

- Č e r m á k F., 2004, *Jazyk a jazykověda*, Praha: Karolinum.
Č e r n ý J., 1998, *Úvod do studia jazyka*, Olomouc: Rubiko.
D o l n í k J., 1993, *Gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov*. In: J. Mlacek (ed.), *Studia Academica Slovaca*, Bratislava: Stimul, s. 62–70.
D o l n í k J., 2009, *Všeobecná jazykověda. Opis a vysvetľovanie jazyka*, Bratislava: Veda.

významová (viz „komunikativnost“ agramatických vyjádření typu *Kino včera jít já*), pouhá znalost gramatických pravidel a forem bez lexikálního výraziva se mívá účinkem, záhy však musí začít docházet k jejich náležitému zastoupení (o úzkém sepětí gramatiky a slovníku hovoří již de Saussure).

- Erhart A., 1984, *Základy jazykovědy*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hausenblas K., Kuchař J. a kol., 1974, *Čeština za školou*, Praha: Orbis.
- Hrbáček J., 1999, *Úvod do studia jazyka*, Praha: FF UK.
- Hrdlička M., 2008, *K otázce výkladu „neparalelních“ gramatických kategorií a jevů*. In: J. Hasil (ed.), *Čeština jako jazyk cizí V. Materiály z V. Mezinárodního symposia o češtině jako cizím jazyku*, Praha: FF UK, Euroslavica, s. 63–69.
- Hrdlička M., 2009, *Gramatika a výuka češtiny jako cizího jazyka. K prezentaci české gramatiky v učebnicích češtiny pro cizince*, Praha: Karolinum.
- Hrdlička M., 2014, *K prezentaci české deklinace jinojazyčným mluvčím*, „Studie z aplikované lingvistiky“ 5, č. 2, s. 98–115.
- Mathesius V., 1932, *O požadavku stability ve spisovném jazyce*. In: B. Mathesius, M. Weingart (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha: Melantrich, s. 14–31.
- Skalička V., 1960, *Vývoj jazyka*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.